

Filles i mares: la influència de la ginocrítica en els temes de filiació i maternitat en *Llengua abolida* de Maria-Mercè Marçal

LAIA CLIMENT
Universitat Jaume I

En els darrers vint anys, i en certa manera gràcies a l'alliberament dels tabús de la dona, la ginocrítica ha començat a incloure dintre dels seus objectes d'anàlisi el tema de la maternitat. Un tema que implica obligatòriament no sols el punt de vista de la mare sinó també el punt de vista dels fills, i sobretot el de les filles. I, pel que fa a la poesia de Maria-Mercè Marçal, aquestes dues visions s'han de tindre en compte. No pas perquè s'hi palesen les idees que té el propi fetus que encara no ha nascut, —com ara en l'obra de Luce Irigaray, *Et l'une ne bouge pas sans l'autre*, en què el fetus és el narrador en primera persona—, sinó perquè l'escriptora actua d'una banda com a mare i de l'altra com a filla. A més, els temes de maternitat i filiació haurien de considerar-se dintre d'una mateixa anàlisi atés que el que pretenem és, entre d'altres, deixar constància del concepte de genealogia femenina que tant va defensar Maria-Mercè Marçal. Un concepte que fa palés els vincles que cadascuna té amb la dona que és o ha estat la seua mare. Conscient que la genealogia femenina no pot partir d'una exterioritat (Muraro, 2002), Maria-Mercè Marçal va intentar situar-se dintre de l'arbre genealògic femení de la seua família com un element més continuador de les dones. Analitzarem així, de quina manera, com a filla, ha enriquit la seua poesia amb una certa cultura maternal, i també com a mare, de quina manera Marçal ha transmés les seues reflexions i els seus sentiments sobre la maternitat i la relació amb la seua filla.

Reflexionar sobre totes les influències que Marçal va rebre de la ginocrítica pel que fa al tema de mares i filles pot ser siga molt agosarat atesos els nombrosos manlleus, conscients i inconscients, que l'escriptora va prendre d'un gran nombre d'intel·lectuals. Tot i això, per a analitzar el tema, posarem de relleu el cas de certes pensadores que, sense cap mena de dubte, van incidir en l'obra de Maria-Mercè Marçal, escriptora que va esdevenir una de les intel·lectuals catalanes més connectades amb els debats feministes europeus i una de les que més va aplicar aquestes qüestions a la seua obra i també al seu comportament social.

El títol, *Filles i Mares* pot ser malsonant pel fet d'introduir primer l'element filial; tanmateix hem considerat l'ordre natural en què la visió de la filla se situa en primer lloc i la visió de la maternitat en un segon moment, tot abandonant així l'ordre sotmés a les relacions socials.

La filiació

La influència de la mare en l'obra de Maria-Mercè Marçal resulta menys evident que la del pare, que a la seua mort l'escriptora li va dedicar tota una sèrie de poemes. Tanmateix,

en diverses entrevistes la poeta explica com la seua mare, potser indirectament o també de manera més natural, va repercutir en la seua creació: «A la meua mare li dec el sentit, la riquesa de la llengua. I el cant» (Marçal, 1995: 7). I és que aprenem a parlar juntament amb la mare. I ho aprenem no com a alguna cosa addicional o separada sinó com a part essencial de la comunicació que tenim amb ella (Muraro, 1995). Marçal va connectar intel·lectualment amb Luisa Muraro, feminista italiana de la “Libreria de le Donne” de Milà i fundadora del grup de feministes de Diotima, la qual, en la seua obra *El orden simbólico de la madre* va desenvolupar el concepte de llenguatge. Sobre aquest tema Muraro afirma: «el mundo verdadero es aquel que se da en nuestra experiencia a través de la palabra y en la palabra a través de la experiencia. Este descubrimiento equivale, pienso, a la recuperación del punto de vista de los orígenes, cuando el mundo nacía junto con nosotros y con nuestro saber hablar» (Muraro, 1995: 80). La reflexió de Muraro sobre la paraula es pot estendre, tot i que amb certs matisos, al concepte que Maria-Mercè Marçal té de l'escriptura, la qual cosa ens permet explicar-nos una de les reaccions més conegudes de la poeta. Quan a l'escriptora sovint li preguntaven per què escrivia, no se li ocorria altra cosa que preguntar-se per què no escrivia quan s'havia passat temps sense fer-ho (Marçal, 1995: 5). I és que, segurament, per a ella, l'escriptura formava part essencial de la seua persona, per la qual cosa podem considerar que aquesta activitat està també vinculada, si més no indirectament, a la mare, encara que, evidentment, amb un cert distanciament en relació a la paraula. L'escriptura, contràriament a la paraula, pot ser ensenyada per qualsevol persona, i no obligatòriament per la mare, o per la persona qui en fa la funció. Tot i aquestes diferències, per a Marçal (1995: 5-6), l'escriptura esdevé un acte d'aproximació al secret interior, el qual porta implícit el secret maternal, aquell secret femení al qual manquen paraules per a ser descrit:

Sovint el fet d'escriure em sembla que estafà el vell càstig de les Danaïdes: omplir sense treva un recipient sense fons. Aigua en cistella. Veure buit immediatament l'espai que ens semblava curullar: amb vida, amb llenguatge. La vida s'escola; el text és ja altra cosa que tu. Aquell “qui” que volia projectar-se, trobar-se, reconèixer-se en l'aigua, ha estat només convidat a beure la set en la copa de les paraules. Precisament a través de l'escriptura sap que mai, per més que escrigui, no aconseguirà de dir el secret que demana, a crits dintre seu, de ser publicat. I això és el que l'empeny a seguir escrivint, encara.

El joc de l'escriptura d'aproximació / distanciament envers un mateix, i l'afany per conèixer la seua pròpia persona es troben relacionats en el nivell del més alt secret maternal. D'altra banda, l'acte d'escriure es relaciona amb l'acte de parir, un esdeveniment que, com veurem més endavant en el capítol de la maternitat, porta implícita la necessitat de distanciament després del part. Donar a llum una filla és «com si un tauró m'arranqués una mà» (Marçal, *Escarsers*). I, en haver parit un text, «el text ja és altra cosa que tu».

Així doncs, reflexionar sobre la mare esdevé indagar al fons d'un mateix, mitjançant allò amb què ella ens ha fet créixer: la paraula. Per tant, som conscients de la dificultat d'analitzar la influència de la mare en qualsevol obra literària. A més, els entrebancs s'accentuen encara més, atès que la figura de la mare dintre de la societat es troba ben

sovint relegada a un segon pla, fins i tot dintre de la família. La següent declaració de Marçal (1995: 6) il·lustra amb un exemple el joc de presència / absència de la mare en la vida de la poeta. «En cap [fotografia] no em puc veure en companyia de la meua mare. La seua presència és indirecta: a través dels cabells ben pentinats enrera, dels tirabuixons a banda i banda, del llaç que devia anar canviant de color, fent joc amb el vestit senzill, però curiós, net i planxat...». Aquesta declaració implica que Maria-Mercè Marçal és conscient de la transmissió d'una certa sensibilitat maternal, difícilment descriptible i enumerable si no és per la recreació de certes situacions de la infància. I és que segurament s'adona que aquest tipus d'influència maternal solament es pot transmetre mitjançant la creació artística. De la mateixa manera, Luisa Muraro i Adrienne Rich, dues escriptores que van influir fortament la nostra poeta, ratifiquen la dificultat de fer-ne ús, d'aquestes vivències provinents de la infància: «Este fuerte y general convencimiento de la importancia de la experiencia vivida en la infancia, contrasta con el hecho de no saber servirnos de ella. Sabemos investigarla, però no usufructuarla» (Muraro, 1995: 37). Adrienne Rich encara ho considera més greu. En primer lloc, a *Nacemos de mujer. La maternidad como experiencia e institución*, exposa la relació inevitable amb la mare. I és que per la divisió del treball, la dona, a més de parir i donar de mamar, s'ocupa de criar els seus fills. Això significa que tota persona ha conegut amor i decepció, poder i tendresa envers una dona. Tot i això, Rich (1978: 45) ratifica la dificultat de descriure les vivències de la infància:

[...] llevamos la marca de esa experiencia durante toda la vida, hasta la muerte. Sin embargo, carecemos de elementos que nos ayuden a comprenderla y utilizarla. Sabemos mucho más acerca del aire que respiramos o de los mares que atravesamos que acerca de la naturaleza y del significado de la maternidad.

Tant per les declaracions de Marçal com per les reflexions de Rich o Muraro, resulta evident la preocupació d'aquestes tres intel·lectuals pel que fa a la transmissió del saber maternal. És així com també Maria-Mercè Marçal va prendre consciència que un dels aspectes cabdals de la seua poesia provenia directament de la seua mare. És la referència a l'element tradicional. Marçal beu d'un saber anònim provinent de la seua terra nadiua, d'unes veus molt sovint desconegudes. L'escriptora emprà estils i ritmes tradicionals (Sistac, 2000) com ara els romanços, les corrandes, la cançoneta "lleu", les cançons de bressol, de saltar a corda. També fa referència a costums i festivitats. Recorda dies senyalats com ara el "Matinet de Sant Joan". O també, el poema titulat "Magdalena" (Marçal, *Bruixa de dol*), dedicat a la seua germana Magda Marçal, recorda una cançó que cantaven a aquelles xiquetes del poble que s'anomenaven Magdalena. També l'escriptora recupera mots actualment oblidats, com ara el vell "matalasser" (Marçal, *Cau de llunes*).

D'altra banda, els records del poble impliquen no solament els elements tradicionals, sinó també els records del paisatge natural. Un reencontre amb la terra mare. En la poesia de Maria-Mercè Marçal es poden sentir tota classe d'olors i colors per la riquesa de la vegetació. Des de les fulles verdes, els àlbers, l'herba fresca del matí, la berbena, les fulles blanques, els pàmpols (Marçal, *Cau de llunes*), etc.

També, de la natura, Maria-Mercè Marçal recupera certs símbols clau de la nostra cultura com ara la lluna, el sol o la sal a partir dels quals ella crearà noves imatges (Salvador, 1999). I és que l'escriptora s'adona de la vàlua dels elements més primitius, més ancestrals que formen part de l'inconscient col·lectiu per a la recuperació de les nostres referències culturals (Nadal, 1995), per al retorn cap a l'*ordre simbòlic de la mare*, com ho anomena Luisa Muraro.

La maternitat

Un volum important de poemes de *Llengua abolida* se centra en el tema de la maternitat, un tema que l'escriptora va saber tractar amb una particularitat molt especial i única comparat amb la resta de poetes en llengua catalana. En la seua obra, Marçal ha desenvolupat aspectes ben diversos pel que fa a la maternitat els quals desmostren la complexitat temàtica d'aquest concepte antropològic. Des dels poemes en què l'escriptora reivindica la necessitat de triar sense cap mena de pressió externa, fins a aquells en què Marçal descriu la relació amb la seua filla passant pels que analitza l'etapa de l'embaràs i el part.

Si procedim a l'estudi d'aquesta experiència de manera cronològica, en primer lloc començarem per la reflexió sobre la llibertat a triar si tenir el fill o no. La nova condició de la poeta resultava ser ben complicada per a aquella època atés que Marçal plantejava la possibilitat de ser mare soltera. Certs poemaris, per tant, indiquen l'opressió social a l'hora de fer una tria, com ara el vers en què explica que «els cavalls de l'ordre em trepitgen la llengua» (Marçal, *Sal oberta*). La llengua, d'una banda, és una metàfora, més concretament metonímia, de l'acte de parla, però d'una altra, si recordem el que hem dit anteriorment referint-nos a Luisa Muraro, la parla esdevé aquí també símbol de maternitat. I és que la possibilitat de triar el fet de ser o no mare era fins fa ben poc —fins i tot encara no està del tot assumit— innaccessible per a la majoria de les dones (Rich, 1983). I aquest fet esdevé crucial, entre d'altres, perquè un embaràs no desitjat implica la pèrdua de control del propi cos —a més de totes les conseqüències futures que implica la maternitat. Hem de tenir en compte que la maternitat solament és acceptada, i fins i tot admirada, quan la situació és favorable a la societat, és a dir quan la mare forma part d'un matrimoni heterosexual convencional. Si nó, la maternitat és rebutjada. Estem pensant en situacions relacionades amb el cas de Maria-Mercè Marçal com ara el fet de ser mare soltera o mare lesbiana. Per tant, segons Rich, al seu article «La maternidad en cautiverio» (1983), trobaríem dos extrems: «por un lado, la maternidad como una experiencia profunda y posible para las mujeres, y por otro, la maternidad como una identidad forzada y una institución política». Aquesta dualitat que posa de relleu Adrienne Rich resumeix dos conceptes que segurament van ser la causa de certes contradiccions molt apreciables en certs poemes de Marçal. Així, ho podem apreciar en el poema “Ruda”:

RUDA

A la memòria de Medea

Si el meu fill neix mort és seu.
Edith Södergran

Perquè véns de l'estrall atàvic i t'esqueres,
Heura sense camí, pels replecs del meu fat.
Perquè ets un bleix de lluna sotmesa a les banderes
d'un déu per endavant vencedor del combat.

Perquè portes la mort escrita a la semença
i la veig a les fulles, i ha enramat el convit,
no donaré agonia a la saba que et defensa,
no daré llum al sol, ni tenebra a la nit.

Ofegaré les rels del gran arbre que et serva.
Estroncaré la veu dels petons que hi fan niu.
Faré callar les deus que adollen a aquest riu
el verd de la serena i la saó de l'herba.

I alçaré cor i vi perquè la vida guanyi:
el meu amor serà la ruda que t'escanyi.
(Marçal, *Sal oberta*)

En aquest poema s'erigeix una sola opció, la de l'avortament, opció, al capdavant, adscrita tant a la solució de la societat actual en general —no tenir fills si no és en una situació matrimonial i heterosexual—, com al feminisme liderat per Simone de Beauvoir (Beauvoir, 1999) cap als anys cinquanta, que considerava el fet de renunciar a la maternitat com única possibilitat d'alliberar la dona. El simbolisme de la Ruda, de la planta amb propietats avortives, esdevé l'element principal del poema. Tot i això, una sensibilitat per la criatura emergeix al final de cada vers. Les expressions «gran arbre», o «la veu dels petons que hi fan niu», o també «les deus que adollen aquest riu / el verd de la serena i la saó de l'herba» sembla que provenen, fins i tot, d'un altre poema distint en què es fa palés l'estima pel fetus. Així, les contradiccions perceptibles en aquests versos posen de relleu, a més de la situació personal de la poeta, els distints plantejaments feministes que conflüen durant els anys vuitanta. Posteriorment al poema “Ruda”, Marçal va escriure versos en què ja va acceptar de ple la maternitat, com ara «T'estimo perquè sí. Perquè el cos m'ho demana. / Perquè has vingut de l'ona sense ordre ni concert» (Marçal, *Sal oberta*).

La segona etapa descrita per la poeta, és la de l'embaràs. Marçal descriu la deformació del cos femení com ara en el vers següent: «se'm corba el ventre com un arc tesat» (Marçal, *Sal oberta*). I és que el cos de la mare es troba en constant moviment, segons creixement o disminució (Irigaray, 1984).

Per tant, la dona és considerada un receptacle, i el seu cos és comparat a una “capsa” on guarda el fetus: «Aquesta capsa dolça / de molsa / que et guarda, amb pany fadat; / que oneja sense fressa, / ni pressa, / amb bleix extasiat, / és el meu cos que et serva / com l’herba / serva el crit del seu verd; / que es corba al teu creixent / i aprèn / el teu batec obert» (Marçal, *Sal oberta*). Segons Luce Irigaray, la dona constitueix un receptacle, tant per al fetus com per al sexe de l’home. Tanmateix, la dona es troba desprovista de qualsevol lloc que la pugui envoltar, es troba nua, per la qual cosa mitjançant la roba, les joies, etc. intenta crear-se un embolcall: «la femme serait nue, à défaut d’être située, de se situer dans son lieu. Ses vêtements, ses fards, ses bijoux sont ce par quoi elle essaie de se donner une enveloppe, des enveloppes. Elle ne dispose pas de l’enveloppe qu’elle est, et doit en créer d’artificielles» (Irigaray, 1984: 18) i també més avant l’escriptora comenta la relació de la dona-embolcall amb el fetus i el sexe de l’home (Irigaray, 1984: 56):

[...] le foetus serait dans un lieu. Et le sexe de l’homme aussi longtemps qu’il est dans la femme. La femme est dans la maison mais ce n’est pas le même type de lieu qu’un site corporel vivant. Par contre, le lieu, en elle, est dans le lieu, non seulement comme organes, mais comme vase ou réceptacle. Il l’est deux fois: comme mère et comme femme.

Per tant, certs poemes de Maria Mercè Marçal aporten la idea que la mare és un lloc, un receptacle, flexible, no rígid, que s’adapta al que hi ha dintre.

Durant els nou mesos de vida del fetus, en el cas de Maria-Mercè Marçal, la relació mare-filla esdevé comparable a la relació entre amants que es fa palesa en el poemari *Sal oberta*: «Mai cap amant no ha gosat arribar / al lloc extrem des d’on tu m’acarones. / De dins enfora, amor, sento les ones / i em faig areny i duna i penyal» (Marçal, *Sal oberta*). Aquests primers versos recorden el concepte que va forjar Adrienne Rich sobre el *contínuum lèsbic* (2000):

Per a mi, el terme contínuum lèsbic inclou una gamma [...] d’experiències identificades amb la dona, no senzillament del fet que una dona hagi tingut o desitjat conscientment l’experiència sexual genital amb una altra dona. Si ho expandim per abastar moltes més formes d’intensitat primària entre les dones, incloent-hi el fet de compartir una vida interior rica, [...] comencem a captar retalls de la història i la psicologia femenines que han estat fora del nostre abast com a conseqüència de les limitades i majoritàriament clíniques definicions de lesbianisme. [...] Si considerem la possibilitat que totes les dones —des de la criatura que xucla el pit de la mare, fins a la dona adulta que experimenta sensacions orgàsmiques mentre alleta el seu propi fill [...]— existeixen en un contínuum lèsbic, ens podem veure a nosaltres mateixes entrant i sortint d’aquest contínuum, tant si ens identifiquem com a lesbianes com si no.

La primera edició de l’article en què es desenvolupa el concepte de contínuum lèsbic data del 1986 i el poema de *Sal oberta* del 1982. Tot i ser anterior la creació del poema de Marçal a la reflexió sobre el contínuum lèsbic, segurament, l’època en què es trobava el lesbianisme exigia una necessitat d’obrir aquest concepte cap a nous horitzons per tal de superar les limitacions a què havia arribat el terme “lesbianisme”. És així com degueren

coincidir sobre aquestes idees, en els anys vuitanta, tant Marçal com Rich i segurament també altres feministes.

La tercera i darrera etapa, la del part, esdevé certament crucial per a l'escriptora. La mare de Maria-Mercè Marçal va experimentar una sèrie de parts traumàtics. Un fill seu va morir en el part. També va tenir un avortament. Tot i la mala salut de la mare, es va quedar embarassada de Maria-Mercè. El part va ser també difícil atès que el fetus no estava ben orientat per parir. Finalment, el darrer part també va ser ben problemàtic, ja que la mare va parir als sis mesos i mig d'embaràs. Per tant, segurament, aquests fets van contribuir a què la poeta anara forjant-se una percepció del part com un esdeveniment extremadament traumàtic. Així ens es fa palès en el poema que comença per una comparació al·legòrica inspirada en Ausiàs March,

Com si un tauró m'arrenqués una mà / i tot seguit l'escopís a la platja / i ella mugués
els dits per manaments / estranys als de la meua voluntat / i ja no obeís més el meu
cervell / [...] / jo contemplava aquell bocí de mi / esdevingut, ja per sempre, estranger,
/ i alhora imprés per sempre, a cor i a sang, en el desig cicatritzat, i en l'ombra."
(Marçal, *La germana, l'estrangera*).

En aquests versos s'inclou la contradicció entre quelcom que, durant nou mesos, és part del cos de la mare i alhora, quelcom que esdevé estranger tot just després del part. Per tal de remarcar, entre d'altres, aquesta relació contradictòria que s'estableix entre mare i filla, Marçal titula un dels seus poemaris *La germana, l'estrangera*. El part sempre serà descrit com un acte traumàtic pel que fa a la relació mare- filla. Tot comentant els versos anteriorment citats, Vicent Salvador entén que aquest «poema impressiona [...] perquè encerta a representar amb contundència i netedat de perfils una experiència vital aclaparadora, subjugant i sembrada de pànic» (Salvador, 2000). Per contra, Luce Irigaray, a *Et l'une ne bouge pas sans l'autre*, entén el part com una situació de canvis però sense traumatismes ni dolors, sinó més bé amb tranquil·litat, fins i tot benestar, i sobretot amb certa connexió amb l'exterior. Així ho expressa el narrador, que no és pas la mare, sinó el fill que porta dintre (Irigaray, 1979: 8, 9):

Je reste très tranquille, et je sens que ça remue en moi. Ça vient dedans, ça va dehors,
ça revient, ça repart. Ce mouvement, je le fais toute seule. Personne ne m'assiste. J'ai
une maison dedans, une maison dehors, et je me porte de l'une à l'autre, de l'autre
dans l'une. Et je n'ai plus besoin de ton ventre, de tes bras, de tes yeux ni de tes mots
pour rentrer et sortir. Je suis tout près de toi encore, et déjà si loin. C'est le matin,
mon premier matin. Bonjour. Tu es là, je suis ici. Entre nous, tant d'air, de lumière,
d'espace à nous partager.

Però, com s'explica que Luce Irigaray i Maria-Mercè Marçal, dues feministes molt afins, presenten el part de manera tan contrària? D'una banda, Marçal segueix la història de la nostra cultura, l'occidental, que ha contribuït a donar una visió agònica del part. Ja els hebreus creien que el part era conseqüència de la maledicció que va recaure sobre Eva en temptar a Adam. També els romans el van denominar "poena magna", és a dir el gran dolor.

Tanmateix, "poena" significa alhora càstic i sanció (Rich, 1996). Contràriament a la imatge del part associada al dolor, i alhora el part controlat per aparells externs al propi cos com ara els fórceps, o la ventosa, Adrienne Rich (1996) reivindica una nova manera de considerar aquest esdeveniment crucial de la humanitat:

[...] la mayoría de les mujeres, cultas o incultas, llegan al parto como si se tratara de un acontecimiento absolutamente diferenciado y cargado de asociaciones: misterioso, a menudo mágico, una especie de suplicio en el potro o una "experiencia extrema". Casi nunca se ha considerado como la forma de conocer nuestro cuerpo y congratiamos con él, ni de descubrir nuestros recursos físicos y psíquicos.

Però també, d'altra banda, influïda segurament per aquesta idea que Rich va formular per primera vegada el 1978, Maria-Mercè Marçal va voler viure el seu propi part de manera natural, envoltada d'amigues ; així Rich també reclama (1996):

No existe razón válida para que no pueda haber, si lo desea, una "expedición amazónica" en la cual solamente la apoyen mujeres, la partera con quien ha trabajado durante el embarazo, o simplemente mujeres que la amen. (En la actualidad, el padre es la única persona, aparte el médico, legalmente admitida en las salas de parto de los hospitales americanos).

I és que Rich s'adona que la unió entre la maternitat i la sexualitat, actualment molt allunyades, pot contribuir al desenvolupament d'una sexualitat diversa i polimorfa del sexe femení tot alliberant el cos de la dona de la por i l'alienació (Rich, 1996).

Per tant, ens adonem que Marçal va assumir dues visions aparentment contradictòries del part. La seua pròpia experiència i la descripció traumàtica d'aquest fet. I és que ella mateixa vivia a cavall entre el pensament feminista més innovador i la influència de la societat del seu temps, i en concret de la seua família.

Així, Maria-Mercè Marçal va contribuir a desenvolupar la genealogia femenina, tot donant suport als vincles entre mares i filles biològiques. Tanmateix, també es va interessar per recuperar una història cultural femenina, per la qual cosa va seguir de ben a prop les reflexions de les pensadores, també mares seues, gràcies a les quals l'escriptora va poder crear una obra que es troba molt en coherència amb la seua vida. Després d'haver analitzat les principals pensadores de qui la poeta va rebre certament influència, caldria obrir un nou interrogant per analitzar l'expressió de certes joves poetes, filles seues, que de ben segur que estan bevent i beuran de l'obra de Maria-Mercè Marçal, tot garantint la continuïtat d'una genealogia femenina de la cultura.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLÓ, M. (2000): «Sylvia Plath, Anne Sexton i Adrienne Rich en l'obra de Maria-Mercè Marçal», dins *Llengua abolida. 1er Encontre de creadors*, Lleida, Ajuntament de Lleida.
- BEAUVOIR, S. (1999): *El segundo sexo*, Madrid, Cátedra.
- IRIGARAY, L. (1979): *Et l'une ne bouge pas sans l'autre*, París, Les éditions de Minuit.
- (1981): *Le corps-à-corps avec la mère*, París, Les éditions de Minuit.
- (1984): *Éthique de la différence sexuelle*, París, Les éditions de Minuit.
- MARÇAL, M. M. (1989): *Llengua abolida*, València, Tres i Quatre.
- (1995): «Qui sóc i per què escric», dins *Maria-Mercè Marçal. Escriptora del mes*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- MURARO, L. (1995): *El orden simbólico de la madre*, Madrid, Horas y horas.
- (2002): «El concepto de genealogia femenina», dins <http://www.creatividadfeminista.org/articulos>.
- NADAL, M. (1995): «La paraula, principi ordenador», *Serra d'or*, 421.
- RICH, A. (1983): *Sobre mentiras, secretos y silencios*, Madrid, Icaria.
- (1996): *Nacemos de mujer. La maternidad como experiencia e institución*, Madrid, Ediciones Cátedra / Instituto de la Mujer.
- (2000): «Heterosexualitat obligatòria i existència lesbiana», dins FERNÁNDEZ, J. A. (ed.): *El gai saber*, Barcelona, Llibres de l'Index.
- SALVADOR, V. (2000): «La metàfora en la poesia de Maria-Mercè Marçal», dins *Poesia ciutat oberta, incursions en el discurs poètic contemporani*, València, Tàndem.
- SISTAC, D. (2000): «M. Mercè Marçal: tres baules», dins *Llengua abolida. 1er Encontre de creadors*, Lleida, Ajuntament de Lleida.